

Žaisliniai Vidutinės kaimo arkliukai

POVILAS BLAŽEVIČIUS

Lietuvos edukologijos universitetas, T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius

El. paštas povilas.blazevicius@leu.lt

Straipsnyje pateikiami nauji duomenys apie tradicinius XX a. Vilniaus krašto vaikų žaislus – arkliukus su pavažomis, Vidutinės kaime (Švenčionių r.) šiuos žaislus gaminusius meistrus, dirbinių gamybos technologijas, realizavimo vietas ir būdus. Publikacijos pagrindą sudaro interviu metu sukaupta informacija ir Žaislų muziejaus fonduose saugomų Vidutinės k. meistrų pagamintų arkliukų bei jų elementų analizė.

Raktažodžiai: žaislų istorija, žaisladirbystė, supami arkliukai, Vidutinės kaimas, etnografiniai žaislai

IVADAS

Arklys, vienas pirmųjų prijaukintų gyvūnų, buvo svarbus žmogaus palydovas visais proistorės ir istoriniais laikotarpiais. Skirtingoje kultūrinėje aplinkoje arkliai žmones lydėdavo įvairiais pavidalais. Jie ne tik vežė, nešė, arė ar lydėjo į pomirtinį pasaulį, jų vaizdiniais puošti buities rakandai, papuošalai, ginklai, darbo įrankiai ir kt. Žaislo pavidalu arklys Europoje žinomas jau nuo antikos laikų [4, 45, 70–74], o viduramžiais, suklestėjus riterystei, ir naujaisiais laikais jis tampa neabejotina žaislų ikona. Archeologiniai šaltiniai, ikonografija ir dailės kūriniai demonstruoja itin plačią šio žaislo formų ir medžiagų įvairovę – moliniai, metaliniai ir mediniai raiti kareivėliai, nedidukai vežimai ir kariatės, moliniai arklio pavidalo švilpukai, arkliukai su pavažomis ar ratais, arkliukai ant koto ir t. t. [1, 104, 105; 2, 13–15, 54–57, 73, 74; 3, 25–28; 5, 144–151, 315–322; 6, 157–160; 10, 308, 315; 12, 17–21; 14, 142–145; 13, 107, 135–138; ir kt.]. Svarbu pažymėti ir tai, kad naujaisiais laikais arklys, būdamas ne toks reikšmingas kasdieniniame gyvenime dėl ūkyje ir pramonėje išsigalinčio vidaus degimo variklio ir kitų pažangių technologijų, kaip žaislas, svarbos nepraranda.

Su retomis išimtimis žaislų gamyba nei viduramžiais, nei naujaisiais laikais nebuvo pagrindinis amatininkų užsiėmimas. Tradiciškai žaislus, atitinkančius amato specifiką, meistrai gamindavo kaip papildomą prekę – praplečiančią pasiūlą ar skirtą tik tam tikroms šventėms / mugėms. XIX a. – XX a. I pusėje žaislų industrija Europoje buvo kur kas toliau pažengusi – masinė manufaktūrų ir fabriukų produkcija buvo plačiai siūloma pirkėjams net ir specializuotose žaislų bei vaikų prekių parduotuvėse. Lietuvoje žaislų pramonė XX a. 3–4-uoju dešimtmečiu buvo tik beužgimstanti [11, 21–24], todėl dažniausiai išsigyjami atvežtiniai ar pavienių vietos meistrų gaminiai, o mažiau pasiturinčiose šeimose žaislus gamindavo tėvai ir / ar patys vaikai [9, 56, 57; 11, 25–48]. Vietos puodžiai, dailidės ir jų pameistrai žaislus tradiciškai gamino iš pigiausios vietinės žaliavos – molio ir medienos.

Palyginti su įvairiais moliniais švilpukais, medinėmis figūrėlėmis ar namų apyvokos rakiniais, arkliukai su pavažomis ar ratais vaikams neabejotinai buvo vienas įspūdingiausių vietinės produkcijos žaislų.

Manoma, kad pirmieji arklius ant sūpynių XVI a. pradėjo gaminti Vokietijos amatininkai, vėliau, XVIII–XIX a., jie plačiai paplito ir likusioje Europos dalyje. XIX a. pabaigoje tokių arkliukų gamybos centrų būta ir Rusijoje bei Lenkijoje, o nuo XX a. pradžios jie tapo neatsiejama ir Lietuvos vaikų pramogų dalimi. XX a. pradžioje arkliukų gamintojų centras neabejotinai buvo Vilniaus pašonėje esančios Sudervės apylinkės – Čekoniškių ir Prapuolių kaimai [11, 152–154; 9, 56]. Šiuose kaimuose dirbę meistrai arkliukus dažniausiai pardavinėdavo tik per Kaziuko mugę, tačiau buvo ir tokių, kurie iš to bemaž pragyvendavo. Pavyzdžiui, Prapuolių kaime gyvenęs ir dirbęs Františekas Sinkevičius kas savaitę Vilniaus prekybininkams paroduodavo 4–5 supamus arkliukus [11, 154].

Apie Vilniaus rajono arkliukų meistrus šiandien žinome nemažai, tačiau žinių apie tai, kad žaisladirbyste vertėsi ir Vidutinės kaimo gyventojai Švenčionių rajone, dar trūksta. Spragą bandysime užpildyti šiuo straipsniu, kurio tikslas – paskelbiant Žaislų muziejaus fonduose saugomus eksponatus ir interviu metu surinktus naujus duomenis, atskleisti Vidutinės kaime (Vilniaus apskr., Švenčionių r.) XX a. gyvavusią žaislinių arkliukų gamybos tradiciją ir šiuos žaislus gaminusių žmonių istoriją.

VIDUTINĖS ARKLIUKAI

Gatvinis Vidutinės kaimas buvo suformuotas XVI a. II pusėje valakų reformos metu. XX a. I pusėje šiame vidutinio dydžio kaime galėjo gyventi apie 200 žmonių. Po 1920 m. okupacijos Vidutinė, kaip ir visas Vilniaus kraštas, tapo Lenkijos respublikos dalimi. Gausios šeimos, turėdamos vos po 3–4 hektarus nederlingos žemės kaime, vertėsi labai sunkiai. Daugelis kaimo šeimų įvairius buitines rakandus iš medžio gaminosi ne tik sau, bet ir pardavimui. Kaimo gyventojai gamindavo įvairaus dydžio ir paskirties medinius kubilus, statinaites, sviestamušius ir veždavo į aplinkiniuose miesteliuose vykstančias muges ir turgus – Michališkes (dab. Baltarusija, *Міхаліўскі*), Naročius (dab. Baltarusija, *Нарач*), Svierius (dab. Baltarusija, *Свiр*) [7, 12; 15; 16]. Svarbiausias metų turgus, kuriam buvo ruošiamasi ištisus metus, buvo Kaziuko mugė Vilniuje. Kaip tik šiai mugei dalis Vidutinės kaimo gyventojų ir gamino vaikiškus arkliukus. Žinoma, kad apie XX a. 4-ąjį dešimtmetį kaime juos gamino broliai Jonas ir Kastantas Čiukšiai, Jurkuvėnų Petručio (Vidutinės kaime Jurkuvėnų buvo daug, tad minėdami šeimą, žmonės pridėdavo ir tėvo vardą), Maslianikų ir Karmonų šeimos [15; 16]. Žinių apie tai, kaip ir kokius arkliukus gamino daugelis šių žmonių, išliko nedaug. Žinome, kad kalvio Maslianiko šeimoje tuo užsiimdavo du sūnūs. Jie pagal užsakymą gamindavo arkliukus karuselėms [15].

Kur kas daugiau žinome apie Karmonų šeimyną. Gausioje Dominyko Karmono (~1879–1946) šeimoje, kurioje augo keturi sūnūs ir dukra, arkliukų ir kitokių žaislų gamyba daugiausiai užsiėmė du sūnūs – Stanislovas (1925–2012) ir Viktoras (1927–2016). Pardavimui Kaziuko mugėje šeima įprastai gamindavo didelius medinius kubilus su rankenomis (ceberkus), tačiau dėl jų didelio tūrio net ir pilni vežimai vis tiek likdavo pustuščiais. Niekas šeimoje tiksliai nebeprisimena, kam kilo mintis į vežamus kubilus prikišti arkliukų su pavažomis. Ilgainiui šie žaislai tapo viena iš svarbių į mugę vežamų prekių, kurių kasmet broliai Karmonai pagamindavo po 20 ar 30 [15; 16].

Arkliukų gamyba prasidėdavo žaliavos pirkimu. Savo miško Karmonų šeima neturėjo, tad už miške išsirinktą lapuotį medį tekdavo mokėti apie 25 zlotus. Didžioji medienos

dalys buvo sunaudojama medinių kubi-
 lų ir indų gamybai, iš likusios gaminami
 arkliukai. Arkliukams tinkami medžio
 gabalai buvo renkami ir pjaunant mal-
 kas, įprastai gamybai buvo naudojama
 liepos, drebulės ar alksnio mediena.
 Vasarą paruošta žaliava buvo džiovina-
 ma ir saugoma nuo trūkių bei deforma-
 cijos. Vėlyvą rudenį ir žiemą, pasibaigus
 didiesiems ūkio darbams, ateidavo metas
 žaislų gamybai. Pirmiausia buvo gami-
 namos atskiros dalys. Klasikiniam supa-
 mam arkliukui reikėdavo 10 elementų:
 galvos, 4 kojų, torso ir 4 pavažų deta-
 lių. Atskiros detalės pradžioje buvo išpja-
 namos ir aptašomos grubiai, vėliau dro-
 žiant kruopščiai formuojami atitinkami
 fiziologiniai bruožai (1 pav.) ir jungimo
 elementai (2 pav.). Paskutinis detalių ap-
 dirbimo etapas – šlifavimas švitrinu po-
 pieriumi ir nedidelių įtrūkimų užglaisty-
 mas. Jungiant detales, prie galvos būdavo
 pritvirtinamos iš trikampių odos atraižų
 pagamintos ausys (3 pav.). Surinktas ga-
 minys dekoruojamas. Broliai Karmonai
 dažniausiai arkliukus dažydavo Vilniaus
 krašte įprastu būdu – baltai nudažytas
 žaislas būdavo aprūkomas žibaline
 lempa ir virsdavo obuolmušiu (4 pav.)
 [15; 16]. Tiesa, pokario metais Viktoras
 Karmonas arkliukus kartais dažydavo
 ir rudai, o vienas Žaislų muziejuje sau-
 gomas Vidutinės kaimo arkliukas, kurio
 gamintojas tiksliai nežinomas, išsiskiria
 ant balto kūno geltonai išpieštu balnu ir
 juodomis kamanomis (5 pav.). Arkliukų
 karčiai ir uodegos buvo daromi jau po
 dažymo, kartkartėmis iš baltos virvės, bet
 dažniausiai – tik iš natūralių arklių plau-
 kų. Šių Stanislovas Karmonas prisirink-
 davo kaustydamas arklių kanopas ir juos
 pakirpdamas [15].

Pavasario pradžia Vidutinės meis-
 trams prasidėdavo kelione į Vilnių;
 čia jau nuo 1636 m. kasmet kovo 4 d.
 vyko šv. Kazimiero mirties paminėjimo

1 pav. S. Karmono supamų arkliukų kojų ruošiniai (Žaislų muziejus, inv. Nr. VŽM 2446: 9–11). P. Blaževičiaus nuotr.

2 pav. S. Karmono supamų arkliukų torso ruošiniai (Žaislų muziejus, inv. Nr. VŽM 2446: 2, 3). P. Blaževičiaus nuotr.

3 pav. S. Karmono supamų arkliukų galvų gamybos etapai (Žaislų muziejus, inv. Nr. VŽM 2446: 5, 7–8). P. Blaževičiaus nuotr.

4 pav. S. Karmono apie 1980 m. pagamintas arkliukas (Žaislų muziejus, inv. Nr. VŽM 2446: 1). P. Blaževičiaus nuotr.

5 pav. Nežinomo meistro Vidutinės kaime pagamintas arkliukas (Žaislų muziejus, inv. Nr. VŽM 2908). P. Blaževičiaus nuotr.

iškilmės, o nuo 1827 m. – kelias dienas trukęs jomarkas [8, 37–39]. Kelionė vežimu trukdavo dvi dienas. Švintant išvažiuę iš Vidutinės pirmą dieną keliaudavo iki Pabradės (~42 km), o iš ten, arkliais pailsėjęs, traukdavo iki Nemenčinės (~30 km). Antrąją dieną ties Verkiiais persikeldavo per Nerį ir dešiniu juos krantu pasiekdavo Lukiškes, čia ir vyko jomarkas [15].

XX a. 4-ajame dešimtmetyje Karmonų šeimyna arkliukus Vilniaus turguje pardavinėdavo po 3 zlotus ir taip papildydavo šeimos biudžetą. Tačiau ne visuomet viskas vykdavo sklandžiai. Štai 1931 m. vienam sūnui šis šeimos verslas sukėlė nemenkų rūpesčių. Tuo metu Povilas Karmonas (1912–1998) tarnavo kariuomenėje Vilniuje, kai kiti šeimos nariai atvažiavo į Kaziuko mugę. Jis kaip tik turėjo laisvą dieną, todėl nutarė padėti namiškiams prekiauti, tiesa, vilkėdamas karinę uniformą. Tai pamatęs po mugę vaikštinėdamas vienas lenkų karininkas, už tai, kad pastarasis „su kariška uniforma su muzikais niekais užsiiminėja ir žemina kario vardą“, skyrė Povilui griežtą arešto bausmę [15].

Po Antrojo pasaulinio karo arkliukus gaminusių brolių Stanislovo ir Viktoro keliai išsiskyrė. Stanislovas (1925–2012), vengdamas darbo kolūkyje, apsigyveno Švenčionėliuose; čia dirbo gele-

žinkelio ūkyje, ketaus liejinių gamykloje, miškų ūkyje ir kt. Supamų arkliukų gamyba jam virto hobiu. Iki XX a. 9-ojo dešimtmečio kartas nuo karto, prisikrovęs medinių statinaičių ir arkliukų, veždavo juos parduoti į Utenos turgų. Iki pat gyvenimo pabaigos šis auksinių rankų meistras savo sukurtais žaislais džiugino aplinkinius – dažniausiai savo vaikaičius ir provaikaičius. Stanislovo gaminti obuolmušiai arkliukai buvo santykinai dideli – jų aukštis ties nugara apie 45 cm, o torso ilgis svyravo nuo 42 iki 60 cm, tad ant jų galėdavo

drąsiai suptis keli vaikai ar net suaugęs žmogus (6 pav.) [15].

Persikėlęs į Vilnių Viktoras Karmonas labiau mėgo gaminti šiek tiek mažesnius ir grakštesnius arkliukus, jų aukštis ties nugarą svyravo nuo 30 iki 35 cm, o torso ilgis apie 45 cm. Dauguma Viktoro XX a. paskutiniajame dešimtmetyje gamintų arkliukų buvo dažomi rudai. Nors sostinėje nebuvo tinkamų sąlygų, dailidės amato ir rankdarbių jis nepamiršo. Septyniolika metų pradirbęs Vilniaus skaičiavimo mašinų gamykloje, laisvalaikio kolektyviniame sode ar namie jis pagamindavo ne tik arkliukų (7 pav.), bet ir įvairių kitų smulkesnių buitinių rakandų. Tiesa, mieste kur kas sudėtingiau buvo apsirūpinti medžiagomis, tad jei kaimynas, dirbęs mėsos kombinate, negaudavo arklio plaukų – karčiams ir uodegai, savo gaminiams tekdavo naudoti paprasčiausią baltą virvę [16].

XX a. pabaigoje Stanislovas ir Viktoras Karmonai, sulaukę garbaus amžiaus, arkliukų nebegamino. Su jais baigėsi ir Vidutinės kaimo arkliukų gamybos tradicija, neabejotinai palikusių ryškų pėdsaką ir šiltus prisiminimus daugelio žaislus vadeliojusių vaikų gyvenime.

IŠVADOS

XX a. pradžioje Vilniaus kraštas ir Kaziuko mugė garsėjo su pamais obuolmušiais arkliukais, kurių gamybos centru iki šiol buvo vadinamos Sudervės apylinkės – Čekoniškių ir Prapuolių kaimai. Šiandien galime teigti, kad nemaža dalis šių dirbinių buvo gaminama ir Vidutinės kaimo, esančiame Švenčionių rajone.

6 pav. Gintautas Karmonas ant tėvelio Stanislovo pagaminto arkliuko, Švenčionėliai. P. Blaževičiaus nuotr.

7 pav. Viktoras Karmonas su vienu iš paskutinių pagamintų arkliukų savo namuose Vilniuje. P. Blaževičiaus nuotr.

XX a. 3–4-uju dešimtmečiu šiuos žaislus Vidutinėje gamino bent keturių šeimų atstovai – Čiukšiai, Jurkuvėnai, Maslianikai ir Karmonai. Daugiausiai duomenų ir gamybos pavyzdžių išliko apie pastarosios šeimos meistrus, žaisladirbystės tradicijas puoselėjusius iki pat XX a. pabaigos. Brolių Stanislovo ir Viktoro Karmonų arkliukai su pavažomis pagal tuo metu Vilniaus krašte vyravusią tradiciją buvo konstruojami iš 10 lapuočių medienos detalių, dekoruojami žibaline lempa aprūkant dar nevisai išdžiūvusius baltai dažytus jų kūnelius. Straipsnyje pateikta informacija apie gamybos procesą ir naudotas technologijas, publikuojamos vertingos skirtingus apdirbimo etapus reprezentuojančios arkliukų detalės ir sąsaja su konkrečiais žaisladirbiais ženkliai papildo mūsų žinias apie regiono istoriją ir leidžia geriau pažinti nepelnytai primirštą Vilniaus krašto žaisladirbystės paveldą.

PADĖKA

Už pagalbą renkant duomenis ir rengiant šį straipsnį nuoširdžiai dėkoju Gintautui ir Viktorui Karmonams, taip pat Vandai ir Stanislovui Jurkuvėnams.

Gauta 2016 10 17
Priimta 2016 10 28

Šaltiniai ir literatūra

- [1] ARNDT, Betty. Archäologische Befunde zu Kindheit und Jugend im mittelalterlichen Göttingen. *Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit. Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*. T. VIII. Lübeck: Schmidt–Römhild, 2012, S. 97–113.
- [2] BLAŽEVIČIUS, Povilas. *Seniausieji Lietuvos žaislai*. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2011. 240 p.
- [3] FALK, Alfred. „...<...> ein höltzins rößlin, das zoch ich an eim faden vor der thür.“ Spielzeug und Spielen im Mittelalter“. *„Daz kint spilete und was fro“ – Spielen vom Mittelalter bis heute*. Lübeck: Schmidt–Römhild, 1995, S. 24–53.
- [4] FITTÀ, Marco. *Spiele und Spielzeug in der Antike. Unterhaltung und Vergnügen im Altertum*. Stuttgart: Theiss, 1998. 190 S.
- [5] FORSYTH, Hazel; EGAN, Geoff. *Toys, Trifles & Trinkets: Base-metal Miniatures from London 1200 to 1800*. London: Unicorn Press, 2005. 479 p.
- [6] GOMUŁKA, Izabela. Children's toys in medieval Silesia. *Child and Childhood in the Light of Archaeology*. Wrocław: Chronicon, 2013, p. 153–162.
- [7] KARMONIENĖ, Anelė; STRIUŽAS, Valdas. *Švintų rytų rytelį*. Vilnius: Saulės vėjas, 1995. 375 p.
- [8] KLIMKA, Libertas. Garsusis Vilniaus „Kaziukas“: kilmė, raida, tradicijos, perspektyvos. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. T. 10. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010, p. 36–47.
- [9] KUDIRKA, Juozas. Čekoniškių arkliukai. *Etnografija. Metraštis*. T. 4–10. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003, p. 56–57.
- [10] NAWROLSKA, Grażyna. Children and their Childhood in medieval Elbląg. *Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit. Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*. T. VIII. Lübeck: Schmidt–Römhild, 2012, S. 305–319.
- [11] PLIŪRAITĖ-ANDREJEVIENĖ, Nijolė. *Lietuvos vaikų žaislai*. Vilnius: Versus aureus, 2012. 336 p.
- [12] PLIŪRAITĖ-ANDREJEVIENĖ, Nijolė. Apie lietuvių žaislinį arkliuką. *Liaudies kultūra*, 1991, Nr. 6, p. 17–21.
- [13] ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK, Dorota; KABACIŃSKA-ŁUCAK, Katarzyna. *Codziennosc dziecięca*

opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku. Warszawa: DiG, 2011. 192 p.

[14] RYŚ, Jan. Zabawki militarne w okresie staropolskim. *Dawne i współczesne zabawki dziecięce.* Poznań: Rys, 2010, p. 137–148.

[15] Interviu su Gintautu Karmonu (2015 04 18 Švenčionyse vykusio pokalbio stenograma). *Žaislų muziejaus archyvas.*

[16] Interviu su Viktoru Karmonu (2015 04 22 Vilniuje vykusio pokalbio stenograma). *Žaislų muziejaus archyvas.*

POVILAS BLAŽEVIČIUS

Twentieth-century Rocking Horses in Vidutinė Village

Summary

The paper presents the latest data about rocking horses, traditional toys of the twentieth-century Vilnius region. It also dwells on the craftsmen who made them in Vidutinė village (Švenčionys district), their production techniques, as well as the venues and methods of sale. The paper is based on the information collected from interviews, and from the analysis of rocking horses and their elements from the archives of the Toy Museum.

Keywords: toy history, toymaker, rocking horses, Vidutinė village, ethnographic toys